

ОНИМИ ОТ БУЛГАРСКИ ПРОИЗХОД

Моско Москов

1. Произход на антропонима ТЖГАНЪ

В статията „Надписите на скалните манастири от Мурфатлар“ авторите К. Попконстантинов (В. Търново) и В. Константинова (Шумен) правят преглед на тълкуванията на девет надписа със съответните разяснения и допълнения от тяхна страна. Доказано е, че езиковите, палеографските и ортографските особености на надписите се съгласуват с други датирани паметници. Достига се до обобщаващия извод за скалните манастири край Мурфатлар, че те са били български книжовен център. В тази насока ще се опитаме да доразкрием чрез етимологичен анализ прабългарския (българския) произход на личното име ТЖГАНЪ. (Попконст., Конст. 1995: 117–119); Popkonst., Kronsteiner 1994:79).

Авторите посочват, че личното име ТЖГАНЪ се среща и в надпис от църква в Херсон (п-в Крим): $\text{Ετελειωθη ο δούλος του θεου Ταμγαν}$ (Почина раб божий Тамган). Те са взели надписа от В. В. Латышев. Сборник греческих надписей христианских времен в Южной России, 1896: 82–84. Предават и опитите за тълкуване: на Г. Моравчик – от старотюркски корен ТУГ-, ТОУГ-; на В. Бешевлиев, който свързва ТЖГАНЪ със старотюрк. *toğan*, осм.-тюрк. *doğan* ‘сокол’.

Въз основа на тонган (ТЖГАНЪ) и тамган (Ταμγαν) като лични имена в два църковни надписа на старобългарски и гръцки (Мурфатлар, Херсон) с различни коренни гласни (о спрямо а; он спрямо ам) трябва да се изясни отношението им към изходната старотюркеска (българска) форма. Гръцката форма ταμγαν пряко предава старотюркеската форма *tamγan* (вж. за нея по-долу). Старобългарската форма ТЖГАНЪ е славянизиран изговор на булг. *tamγan*. В тази насока сравни надписа ОСТРО БОГОИН в тълкуването на В. Бешевлиев: „Богоин представлява очевидно славянизирана форма на първобългарската класова титла βασιλευς със закономерно застъпване на неудареното а като о, срв. ПОГАНЪ от *paganus*. Сравни и подобния преход в надписа на кан сюбиги Маламир: Βογοτορ спрямо βαγατορ “ (Бешевлиев 1992: 238–242). Сравни още като паралел гръц. καϕλανα спрямо стбълг. КЖПОНА (примерът е на авторите).

Това дава основание и за двете лични имена да се търси произход, свързан със старотюрк. (булг.) *tamyan*.

Думата *тамуян* като лично име от църковния надпис на гръцки език в Херсон е засвидетелствана в паметници на орхоно-енисейско руническо писмо от VII–VIII в.: а) Сабра тамуян чур, Сабра тамган таркан – Онгинский паметник (Малов 1959: 11; ДТС 1969: 530, 479); б) *altun tamyan tarqan* – паметници из местности Ихэ-Асхете на двух намогильных камнях (ДТС 1969: 538, 40); в) Таман таркан – Паметник Бильге кагану (хану Могилян) – тюркско-китайска двуязычна надпись (Малов 1959: 19, 23, 103; ДТС 1969: 529, XXII). Формата таман (без *γ*) е вторична спрямо тамуян (с *γ*). За тази фонетична промяна сравни примерите: др.-тюрк. *tamyaq* спрямо *tamaq* с едно и също значение ‘горло, глотка, задняя часть неба’ (ДТС 1969: 529–530); таруан = таран; таруал = тарал (Радлов 1905 III: 853). За прехода *γ >* нуль в интервокална позиция вж. Серебр., Гадж. 1979: 45. Личното име Тамган може да се свърже с личното име Дамгани, засвидетелствано в контекста: „По этой причине он послал (им) навстречу вместе с Ачики Чиртаку, Мубарек-шаха, Дамгани и Саюна, что бы они их привели ...“ (Повествование об Угедей хане, сыне Чингиз-хана) (Рашид-ад-дин 1960: 210). За фонетичния преход (начално *т >* *д*) в отделни тюркски езици сравни тоган – доган, тамга – дамга, таш – даш, тил – дил и др. (Серебр., Гадж. 1979: 38–39). За крайното *и* (Дамган-и) сравни и други лични имена: Курмышши спрямо Курмыш (Рашид-ад-дин 1960: 223, 229).

Формата тамуян в личното име-титла Сабра тамган таркан (чур) може да се разгледа като глаголно-именна или причастна форма. Известни са десетки тюркски думи от този морфологичен тип с окончание **-ан** (вж ДТС 1969: 652). Сравни лични имена-титли с подобна форма: Ынанчу апа Јаруан тар-кан (Јаруан – ‘искренный’); јагуан ‘лицо, приводящее в исполнение наказание; палач’ (Радлов III: 137; ДТС 1969: 240). Формата тамган може да се свърже с думата тамуа 1 ‘1. печать, отпечаток; 2. знак (магический) (ДТС 1969: 530); 2 тамуа ‘1. клеймо, тавро, знак собственности; 2. красный печать чиновников; золотая печать ханов; 3. значек, клеймо (на серебре) – [търговска марка]; 4. пошлины взимаемые с купцов, проezzих’ (Радлов III 1905: 1003). Съотношението тамуан ~ тамуа като морфологични форми от общ произход се доказва от дадените от Радлов думи 1 тамуан = 2 тамуа (Радлов 1905 III: 1003). От това следва, че тамуа ‘печать’ и тамуан ‘печать’ са думи от общ произход с изходно начално значение ‘отпечатване, отпечатан’. То проличава най-добре от същите форми като български заемки в марийски език: тамга 1) ‘клеймо, метка, знак’; имне тамга ‘лошадиное клеймо’ эрде тамга ‘клеймо на бедре’ (у лошади); пылыш тамга ‘метка на ушах’ (у домашнего скота); куч тамга ‘метка на ногах’ (у птиц); 2) ‘примета’; 3) ‘пятно, пометка’; ср. пале; тамган ‘клейменный, с меткой, с клеймом’; тамган презе ‘клейменный теленок’ (МарРуссСл 1956: 560).

Дж. Емре, А. Н. Кононов, К. Менгес извеждат думата тамуа от глагола там- ‘раскалять, жечь, зажигать’. В този случай тамга означава ‘знак за собст-

веност на рода, поставян върху животни чрез изгаряне на кожата им' (рус. тавро 'клеймо, знак, метка, выжигаемые на коже животных, на ляжке лошади, на морде овцы'). След това се развиват и другите значения – 'печать, клеймо, отпечаток, знак; торговая пошлина на Руси в эпоху татаро-монгольского ига' (по Шипова 1979: 305–306; 300). Съотношението между тамуа и тамуан на морфологична основа може да се обясни така: тамуа – субстантивизирано отглаголно прилагателно на -qa, -ya, срв. азерб. говуруа 'жареная пшеница или кукуруза' от говор- 'жарить'; тамуан – субстантивизирано отглаголно прилагателно на -qan, -yan (Серебр., Гадж. 1979: 227). Сравни за суфиксите -qan, -yan и за „Преобразование древних отглагольных прилагательных в причастия“ Тенишев 1988: 444–448. За самия суфикс -yan като сложен суфикс, образуван от -ga +n с оглед на тунгузо-манджурските езици вж Болдырев 1987: 152.

Формата тамуан като компонент от имената-титли (Сабра тамуан таркан/чур) следва да означава, че носителите на титлите таркан, чур са имали правото да притежават съответния печат. Сравни приведените по-горе значения от В. В. Радлов: '2. печать – красная печать (der Beamten – на чиновниците); золотая печать ханов'. Това се доказва и от името титли Altun tamyan tarkan (Таркан с правото да притежава златен печат). В това отношение сравни преводите на изречения на древнотюркски език към думата тамуа 1 в контекст 'печать правителя в твоих руках'; 'он дал ему должность визиря, печать и почести' (ДТС 1969: 530, 40).

С оглед на изложеното дотук за личните имена Та̋мӳан > ТЖГАНЪ могат да се направят следните изводи: а) ЛИ Тамуан е свързано с втория компонент тамган на личните имена титли от орхоно-енисейските надписи в разяснения по-горе смисъл – пазител на печат; б) въз основа на тях ЛИ Тамуан може поначало да означава носител на името, свързан с поставянето на знаците тамги (предимно рунически знаци) на строителни материали (каменни блокове, плочи, корнизи, тухли, керемиди), метални предмети и керамични съдове с оглед на собственика или производителя (вж. по-подробно Дончева-Петкова 1980).

2. Произход на топонима Тутракан

Опит да обясни произхода, структурата и значението на селищното название Тутракан е направил Б. Симеонов (Симеонов 1988: 306–309). Той намира за неубедително свързването на Тутракан с името на татарския хан Тимур/Тимур таркан в руската форма Тьмуртарақан/Тмуртарақан (обяснение, поддържано от П. Мутафчиев, Й. Заимов, Р. Змеев, Б. Илиев и др.). За самия него Тьмур е безспорно от Тимур, а втората част таркан е осмислена по народна етимология с рус. таракан 'хлебарка'. Според П. Мутафчиев руската форма Тьмуртарақан, Тмуртарақан (руски град на Приазовието) е била пренесена от руски (по-вероятно татарски) колонисти през XI–XII в. за град на р. Дунав (основан от същите колонисти). Всъщност тези обяснения са погрешни (в исторически аспект също): в руски не е

засвидетелствана форма Тъмургаракан/Тмуртаракан, т.е. форма с -р- от името Тимур. Те са изкуствено създадени спрямо формите Тъмutorокань, Тмutorокань, Тъмutorокань (форми без -р-), извеждани от булг.-тюрк. Таман таркан – титла и лично име (вж. по-долу). Очевидно тези автори са създали формата Тъмургаракан преднамерено въз основа на личното име Тимур. Отделен въпрос е, че не обясняват как от *Тъмургаракан се е получило Тутракан.

В опита си да обясни произхода на СИ Тутракан Б. Симео-нов възприема откритата от Р. Стойков форма Тутрахан (Тутра-хан) в турски документи от XV–XVIII в. (за прехода q > x вж. по-нататък таркан > тархан). Според него първият компонент Тутра- означава ‘крепост’, а вторият титлата хан/кан (прабълг. кан/кана), т.е. Тутракан (Тутра-кан) означава ‘крепост на хана’, ‘ханска крепост’. Първият компонент Тутра- е свързан със съществителното и глагол тутур, тутар със значение ‘строя, укрепявам, пазя, защищавам, укрепен град, крепост’. Той е изведен по два начина: а) от тутура чрез елизия на у се получава тутра; б) от тутар чрез метатеза на -ар в -ра се получава тутра. Тези обяснения не могат да бъдат възприети: 1. формата тутура е създадена преднамерено от Симеонов с цел да се получи нужният му първи компонент Тутра- чрез елизия на -у- (какво е прибавеното -а – гласна или морфема?); б) във формата тутар не може да настъпи метатеза: тутар > тутра поради ударената сричка. Отделен въпрос е, че за тюркските езици не са характерни подобни елизии и метатези. Ненаправно авторът се застрахова: „Това са редовни, очаквани и не невъзможни звукови изменения, които могат да настъпят във всеки език“. Всъщност формите туттар-, туттур- (предадени от Симеонов с едно -т?) съответно в якутски, тувински език са каузативни или императивни глаголни основи и не се употребяват самостоятелно; образувани са от глагола тут- с основно значение ‘държат, братяся, хватат’ – и производни от него ‘ловить, поймать и др.’, вкл. и ‘строить, сооружать, воздигать’. Но последното значение е свързано с употребата на съществително: тувински – бажын тудар (от тут-) ‘построить дом’ (бажын ‘дом’); якутски – дьиэтэ тут- (дъидэ ‘дом’). В буквалното значение ‘държа дом’ се крие каузално значение ‘карам частите да се държат една с друга в процеса на свързването им’ > ‘създавам, строя’. Следователно значението на изкуствено създадената форма „тутра“ би трябвало да има семантичен признак ‘държа’, но не и ‘строя’ и оттук „тутра“ изобщо да означава ‘нещо построено > крепост’. Приведената от Симеонов форма тута ‘строящ, построен’ е некоректна спрямо посочената от него в оригинала тута ‘схватив, созида’ – деепричастие от глагола тут- ‘държать, схватить, управлять’.

Вторият опит за обяснение на Тутракан също е несъстоятелен: не може към изкуствената форма „тутра“ да бъде прибавена умалителната форма -кан/-акан, т.е. Тутракан би трябвало да означава ‘градец, малка крепост’. По-подробно за този умалителен суфикс вж. Кононов 1980: 96. За монг. қап и тунг. кап като умалителни суфикси вж. Рамстед 1957: 186. Третото обяснение на Тутракан е изградено въз основа на тутар – чувашка форма на етнонима татар, т.е.

този топоним означава „татар-хан“ > „крепостта на татарския хан“. Въздържаме се от коментар, защото самият автор пише: „Тази възможност е по-малко вероятна, макар и да не е изключена“.

В „Опыт словаря тюркских наречий“ В. В. Радлов привежда думата тутракан (Osm. R) ‘помещение, отдающееся внаем – ein zu vermietende Raum’. Това е една примамлива възможност за обяснение на Тутракан от тутракан (не е трудно да се нагоди съответната семантична връзка – напр. селище, държано под власт > завладяно селище‘). Радлов привежда и други родствени думи от корен тут- ‘държа, хващам’: тутарак [(Osm. R.) von тут+a+рак] ‘трут, серянка, фитиль’, тутрак (Osm.) ‘трут, зажигательные спички’. В тези значения се крие изходният семантичен признак ‘държа, хващам’ > ‘хващам огън’ > ‘запалвам’: тута (v), тутан (v) [kirg. von тут+ан] ‘загореться – Feuer fangen’. (Сравни някогашния начин за получаване на огън от огниво – кремък, чакмак и прахан – искрите се „хващат“ за праханта). Думата тутрак е получена от тута-рак чрез изпадане на гласната а. По същия начин е получена и думата тутракан от *тутаракан (тутарак-ан). В значението на тутракан ‘отдавано под наем помещение’ се крие семантичният признак ‘държа’ в едно от многото значения на глагола 4 тут (v) ев тутмак ‘наняты дом – ein Haus mieten’. Следователно Тутракан и тутракан са омоними на тюркска основа.

Всъщност произходът на топонима Тутракан е свързан с произхода на топонима Тьмуторокань – древноруски град на Таманския полуостров (споменат през 988 г.). Според И. Г. Добродомов най-правдоподобна е етимологията на М. Фасмер: Тьмуторокань – город и княжество античной Фанагории, совр. Тамань, др.-русс. Тьмуторокань (надпись 1068 г.), ср.-греч. Τατα Ταρχα, черк. Tamantarkanu (см. Маркварт). Как и Тамань (см.). *Тъмжторкань происходит от tamantarkan „определенный сан“, др.-тюрк. tarkan „название сана“ (Радлов) ... Не представляется более вероятной этимология от др.-тюрк. tamıantarkan (вопреки Маркварту – там же); ... см. Моравчик... (Фасмер IV 1973: 66; вж. и Тамань с. 17). Добродомов отбелязва още, че това тюркско название е попаднало в древноруски език чрез българска езикова среда, за което свидетелства редуцията на гласната а в ъ от първата сричка на думата. И по-нататък: „Дифтонгическое сочетание гласного а с плавным р тоже подверглось на восточнославянской почве изменению в полногласное сочетание -оро- между двумя согласными. Конечно и смягчилось по морфологическим причинам: к имени города обычно присоединялся суффикс притяжательного прилагательного, ср. Шарукань < тюрк. Шаракан. Небългарский язык передал позднейшее название Тамань, которое отражает первую часть сложения Тамантаркан. Небългарский вариант отражен также и в византийском“ (Добродомов 1984: 138).

К. Менгес разглежда в етимологичен план източните елементи в „Слово о Полку Игореве“. Един от тях е сложното название Тьмуторокань със следното обяснение: а) Първият компонент тъму- чрез преходна форма *тъмж- (с носова гласна) се извежда от тюрк. taman, запазено в названието Таман. Формата taman

е древна тюркска титла от орхонските надписи в съчетание с *taŋqaŋ*. Възможно е титлата да не бъде от тюркски или алтайски произход подобно на много други титли от ирански, китайски или от друг неизвестен източник [посочени са и други подробности]; б) Вторият компонент – торокань (с пълногласие -оро-) чрез междинна форма **toŋqaŋ* се извежда от тюрк. *taŋqaŋ* (ср. бълг. Тутракан) – титла с висок сан. Привежда се и формата *tarxanovs* от протобулгарските надписи. Менгес подробно проследява възможния произход на тази титла. Развоят на титлата от двете части *tamaŋ taŋqaŋ* във вид на топоним рус. Тьмуторокан (бълг. Тутракан) изисква да се допусне дума със значение ‘город’ (тюрк. *balıq*) в съответната генитивна форма, отразена в притежателния суфикс в руската форма –ъ от *-ios (Менгес 1979: 150–156).

Както се вижда, основните положения за обяснението на топонима Тутракан са заложили от Фасмер, Добродомов, Менгес. Остава да се обясни как от титлата и лично име Таман таркан или Тамган таркан се е получило Ту-тракан. Първият компонент Таман (Т-ам-ан) е асимилиран на старобългарска почва: -ам- > -ом- > -у- вместо -ъ-; -ан- > -он- > -у- вместо -ъ-. Получените две гласни -уу- се контрахират в една – -у- и се получава първият компонент Ту-. (Сравни по-горе ЛИ Тамган > Тонган > ТЖГАНЪ). Вторият компонент –тракан, може да се обясни по два начина: а) от *taŋqaŋ* на праславянска основа *-*torkan* > *trakan* (подобно на рус. торокан); б) на старобългарска основа – чрез метатеза таркан > тракан (сравни по-долу примера с титлата олгу тракан в надписа от 904 г.).

Установената връзка между формите *tamuŋaŋ* и *tamaŋ* като компоненти от имена-титли в два паметника от едно и също време (VII–VIII в.) на руническо писмо, от една и съща географска област в Монголия, изисква да се разгледа общият им произход в три насоки: 1. да се обясни фонетичната разлика между формите *tamuŋaŋ* (със *γ*) и *tamaŋ* (без *γ*); 2. да се изясни *tamuŋaŋ* на морфологична основа; 3. да се приведат евентуални лексикални съответствия. Връзката между двете форми се доказва от примери на думи с две подобни форми: др.-тюрк. *tamuŋaŋ* спрямо *tamaŋ* с общо значение ‘горло, глотка, задняя част неба’ (ДТС 1969: 529–530). Под заглавна дума дамак Севортян привежда двете форми освен с посочените значения и с шесто значение ‘геогр. устие реки, канала, пролив’ в различни тюркски езици (Севортян 1980: 140–141). Формата без *γ* е засвидетелствана в руски като топонимичен елемент: тамак – букв. ‘горло’; в топонимии – ‘устие реки, вход в ущелье, небольшое ущелье, проток, речка, озерко’ (тюрк.) (Мурзаев 1984: 542). Отпадането на спиранта *γ* се разглежда като фонетичен закон в тюркските езици: *taruŋak* > *tarak* (Щербак 1970: 176).

Въз основа на изложеното могат да се направят следните изводи: 1. Личното име ТЖГАНЪ (тонган, томган) е славянизирано съответствие на тюрк. *tamuŋaŋ*, запазено в личното име *Toŋuŋaŋ* от херсонския църковен надпис. Преходът на *a* във *o* е свързан с предаването на булгарски (тюркски), гръцки и латински думи в старобългарски; 2. тюрк. *tamuŋaŋ* и *tamaŋ* (вторична форма с изпадане на спиранта *γ*) са компоненти на имена-титли *tamuŋaŋ taŋqaŋ*, *tamaŋ taŋqaŋ* в

тюркските езици; 3. В същността си на имена-титли те се преобразуват в топоними (географският обект селище носи името на владетеля или управителя на областта). Топонимът Tamantarqan като тюркско название на град на Таманския полуостров е предаден на гръцки като Ταμια Ταρχαν, на руски като Тьмуторокань. Същият антропоним чрез редица преходни форми се преобразува в топонима Тутракан на р. Дунав (Южна Добруджа).

От всичко това следва, че личните имена гръц. Ταμια и старобългарски ТЖГАНЪ спрямо топонимите Тьмуторокань и Тутракан са свързани с общ географски ареал: Азовско море с полуостров Таман (истор. Меотида), полуостров Крим с град Херсон (Корсун), Добруджа с град Тутракан и град Констанца (Кюстенджа – района на село Мурфатлар). Този географски ареал е свързан с българите в Добруджа (VII–X в.), с българи и хазари на п-в Крим, с българи от Меотида като част от Велика България на Кубрат. Специално еднаквостта на двете лични имена и общият им произход се обуславят от факта за близостта между Мурфатлар (Кюстенджа) и Херсон (гръцка колония в югозападната част на Крим) по сухопътна и морска линия. Отделно могат да се проследят възможните връзки между църквите и манастирите в двата района с оглед възприемането на християнството.

3. Произход на топонима *Таматарха* > *Матарха*

Макс Фасмер при обяснението на названието на древноруския град Тьмуторокань привежда като съответствие ср.-гръц. Ταμια Ταρχα (вж по-горе; Фасмер IV 1973: 66). Това е повод да се обясни по-подробно произходът на този топоним. Дим. Димитров в своя труд „Прабългарите по Северното и Западното Черноморие“ пише: „... За разлика от Фанагория той (Таманското градище – М. М.) бил възстановен и под името Матарха – Таматарха – Тмутаракан играл важна роля в съдбините на района Северното Черноморие през следващите няколко века“ (по данни на С. А. Плетньова – Димитров 1988: 134, 295).

В „Краткий словарь средневековых географических названий и терминов, встречающихся в „Джагфар тарихы“ (Составлен на основе выписок из полного текста „Джагфар тарихы“, утерянных частей свода“) са дадени заглавни думи: а) Тамья-Тархан – город Тмутаракань; его название бытовало также в формах „Дима-Тархан“, „Дамья-Тархан“. Через этот город поддерживались непосредственные контакты Булгара с Византией и Узи Йорти (Сельджукским султанатом). В 982, 1015, 1032, 1115, 1140, 1184 и других годах вместе с городом Агарджа (Керчь) и всем Сакланом на некоторое время включался в состав Булгарии; б) „Тамья“ – западная часть Предкавказья; это название бытовало в формах „Дамья“, „Тэмэн“. За географската област Саклан са дадени следните значения: 1. Скифская степь на юге Восточной Европы; 2. Восточная Европа; 3. территория Предкавказья, включавшаяся в состав Булгарского государства“ (Бахши Иман 1993: том I, 377, 376, 374).

Формите от посочените източници могат да се разпределят в две групи: а) тюркски (булгарски, волжкобулгарски): Тамья Тархан, Дамья Тархан; б) средногръцки Тама Тарха, Матарха (Таматарха, Матарха). Очевидно гръцките форми предават названията за един и същ град. Първият компонент Тамья предава на руска основа (фонетично-морфологична и правописна) тюрк.-булг. Тама, предадена пряко в гръцки Тама. Градът първоначално е бил назован по името на титлата на основателя му Таман Таркан. Това название при заемането му в руски претърпява една линия на развитие: *Тъмж торкань > Тьмуторокань > рус. Тмуторокань (вж. по-горе). Втората линия на развитие е на булгаро-тюркска основа и това изисква да се изяснят три въпроса: 1. преходът таркан > тархан; 2. отпадането на крайното н: Таман > Тама, Тархан > Тарха; 3. отпадането на началната сричка Та-

1. Е. В. Севортян отбелязва, че формата tarqaп се среща в орхоно-енисейските паметници, а формата tarqaп в древноуйгурски текстове. Също така той привежда и форма от къпчашките езици: башкирски тархан, вкл. и монг. дархан, якут. дархан. Във византийските източници са преведени и двете форми: таркаνος, тарханος. За произхода на таркан той обобщава четири мнения: от тюркски произход, от дотюркски произход, от китайски или китайско-корейски произход, произходът на думата неизвестен (Севортян 1980: 151-154).

Преходът q > x в начална позиция е характерен за чувашки език и част от къпчашките езици: qan > xan, qagan > xagan. В отделни тюркски езици на трите позиции на думата (начална, средна, крайна) q се запазва или дава x: балкарски, караимски, ногайски (средна), кумикски и тувински (начална и крайна), турски (предна и крайна) (Щербак 1970: 173). Съгласната q в средата на думата пред или след съгласна се среща в единични случаи, като се запазва или дава x: татар. arqa 'гръб', но кумански arxa 'гръб' (Тенишев 1984: 181). Това дава основание формата тархан да се свърже с кумански език: таркан > тархан, башк. тархан. Формата тархан може да се свърже и с хазарски език. Ф. С. Хакимзянов в „Язык эпитафий волжских болгар“ пише: „По наблюдению С. П. Толстова, в хазарском государстве, тесно связанном с болгарскими полукочевыми племенами, встречается последовательное чередование q ~ x: qaxan ~ xaqan, qayun ~ xayun [каган спрямо хаган], что дало ему основание для разделения хазарского языка на q- (западный) и x- (восточный) диалекты (Хакимзянов 1978: 42). Севортян отбелязва: Във византийските източници са предадени и двете форми – таркаνος и тарханος (вж. по-горе – пак там). За тархан като заемка в руски вж. Шипова 1976: 310). За тархан като географски термин в руската топонимия, за ас+тархан > Ас-трахан вж. Мурзаев 1984: 544. За чув. турхан (оно употребително было у болгар и аваров. Мы встречаем его и у Меандра в истории византийского посольства к тюркам) вж. Егоров 1964: 261.

2. Съотношението между формите тама ~ таман и тарха ~ тархан може да се обясни теоретично в два аспекта: а) да се изведе формата тама от тамуа въз основа на съотношението между таман и тамуан (форма без у и форма с у).

Сравни засвидетелстваните титли таман таркан спрямо тамган таркан (вж. по-горе). Но не е засвидетелствана титла *тама таркан; б) да се приеме изпадането на крайното н (фонетична промяна апокопа): таман > тама, тархан > тарха. Такова изпадане на крайното н е възможно в някои тюркски езици (напр. карачаево-балкарски, башкирски, татарски) при глаголни форми, наречия, следлози: qalaman > qalama, taban > taba, bylan > byla. Особено показателен е случаят в тувински: теѝн сѝл > теѝ сѝл 'год обезьяни' (Тенишев 1984: 337). Тези примери не изключват изпадането на крайното н да е станало на гръцка основа (вж. по-долу). Може да се допусне, че това изпадане е било характерно за булгарски, хазарски, кумански, доколкото гръцките форми таμα тарха да са заети от тези езици.

3. Засвидетелстваните в гръцки език форми таμα тарха и матарха изискват да се обясни изпадането на началната сричка та-. Възможна причина е фонетичната промяна хаплоглогия (силабична дисимиляция): отпада едната от две еднакви или близки по звуков състав срички – трагикомедия > трагикомедия, **именен** ден > **имен** ден. Но в тези и други приведени примери от различни езици двете срички се намират в средата на сложна дума или словосъчетание (Бояджиев 1995: 85). В разглеждания от нас пример (Таматарха > Матарха) може да се допусне, че е станала същата фонетична промяна, но с изпадането на първата сричка. Но не може да се докаже в кой език е станала – в гръцки или в булгарски, хазарски, кумански. Все пак при наличието на двете форми в гръцки език и липсата на форма Матарха в тюркски езици може да се приеме, че изпадането е станало на гръцка основа. Това се потвърждава и от топонима Μουνδραχα (вж. за него по-долу).

4. Произход на топонима *Мундрага*

В „Христоматия по история на България“ (том 1) е даден откъс от „Хрониката на Симеон Логотет“ от X в. (преведена от гръцки на български през XIV в.) във връзка с външната политика на цар Симеон (893–927). В откъса се споменава селищното название Μουνδραχα: „... той [Симеон] всички ги изби. Възгордя се и се завърна, намери Лъв в Мундрага и му рече: „Не ще склуча мир, ако не получа всички пленници“ (Петров, Гюзелев 1987: 202). Иван Дуйчев във връзка с този цитат от откъса поставя въпроса за отъждествяването на крепостта Мундрага и препраща към Д. Дечев (Дуйчев 1943: 129, 230). Д. Дечев оспорва мнението на К. Шкорпил, че Мадара може да се изведе от Мундрага (Дечев 1933: 181).

В. Златарски към неизвестното географско име Μουνδραχα привежда и други негови варианти от съответни източници: , Μουνδραχα, Μουλαχα, стбълг. МЖНДРАСѢ (мест. п.). За местонахождението на Мундрага са изказани две противоположни мнения: а) Дръстър и Мундрага са две различни имена (селища); б) Дръстър е второ име на Мундрага (едно и също селище). Той приема за

малко вероятен опита на Хр. Лопарев за извеждане на Мундрага от слав.-бълг. дума „МЖДРАГА“. Според него Мундрага е идентична с хуно-българската крепост източно от Тутракан „Градището“ при село Кадъ-къой. Самото име първоначално не ще да е било славянско, а някое хуно-българско прилагателно нарицателно, което [...] било е и се е обърнало в съществително собствено“ (Златарски 1955, т. I, част 2, с. 300–301). Според В. Бешевлиев селищните имена Дръстър (Силистра) и Мундрага се съотнасят едно към друго така: „Крепостта или цитаделата на Силистра се е наричала по всяка вероятност Мундрага, срв. Кремъл в Москва, Храдчане в Прага, Акропола в Атина и т.н. Продължителят на Георги Монах дава предимство на името на града, а Константин Багрянородни – на името на крепостта. Симеон следователно се е скрил в крепостта на Силистра Мундрага“ (Бешевлиев 1992: 214). Въз основа на тълкуването на Мундрага като чисто гръцко название от изходна славянизирана форма на прабългарското начално име (вж. по-долу) предимство има мнението, че това са имена на две различни селища. Според нас Мундрага може да е гръцкото название на изходната начална форма Там(г)ан таркан, която е претърпяла двойно развитие: в славянизиран вид – Тутракан, в гърцизиран вид – Мундрага (пряко или от начална славянизирана форма). Сравни за подобно фонетично изменение на гръцка основа на началната тюрко-българска форма Там(г)ан таркан в Тама тарха > Матарха спрямо руското название Тмуторокан (вж. по-горе и по-долу).

Засвидетелстваната в гръцки текст форма Μουδραγα може да бъде изведена от изходна форма *taman tarqan* чрез съответната междинна форма:

1. Титлата таман таркан като название на град-крепост на р. Дунав постепенно е била славянизирана във вид на ТАМЖТАРКАН(Ъ): а) звукосъчетанието **-ам-** в първия компонент е славянизирано в **-он-** чрез предаването на бург.-тюрк. **а** чрез **о**. Сравни по-горе тамган > тонган (ТЖГАНЪ) и приведените други примери; б) звукосъчетанието **-ар-** във втория компонент (т-ар-кан) е славянизирано в **-ор-** чрез същия преход (*т-ор-кан). В този вид **-ор-** се подчинява на фонетичната закономерност *tort/tolt* и се получава формата тракан (сравни по-горе рус. *торкан > торокан в Тмутаракан). Самата форма тракан е засвидетелствана в посочения надпис от 904 г., свързан с цар Симеон: ...επι Θεοδωρον ολγου τρακανον ... (... Теодор олгу тракан...) (Бешевлиев 1992: 183–184).

2. Преходната славянизирана форма *ТАМЖТРАКАНЪ е възприета в гръцки като *ταμουτρακαν и претърпява на гръцка основа следните промени: а) първата сричка **та-** – отпада поради хаплогогия (силабична дисимиляция). Сравни по-горе бург.-тюрк. таман тархан > тама тарха (ταμα тарχα) > тамарха (ταμαρχα); б) съкратената форма *μουτρακαν претърпява три промени: първа – поради асимилация звукосъчетанието **-вт-** (-нт-) преминава в **-вδ-** (-нд-), сравни *λεντε* спрямо изговора *λενδε*; сравни бълг. пендара ‘златна монета’ като заемка от гръц. *λενταρα* (БЕР V 1966: 146); втора – асимилацията по звучност обхваща и **-к-** (-вδ- > γ); трета – крайното **ν** изпада на гръцка основа: *taman tarqan* > *ταμα(ν) тарχα(ν).

В двата надписа на кан Маламир една и съща граматична форма (вин. п. от о *αρχοντας*) се среща със и без *v*: а) ... τον αρχοντα*v*... (надпис 58, ред 9); б) ... το(*v*) αρχοντα(*v*) ... (надпис 13, ред 11) (Бешевлиев 1979: 127, 210). Изпадането и наличието на така нар. подвижно *v* е характерно и за новогръцки (срещат се думи от среден род с поставено *v* в скоби): *μηλο(v)* 'ябълка', *χρυσομηλο(v)* 'портокал', *ρολαλο(v)* 'боздуган', *ακρος*, *ακρα*, *ακρο(v)* 'краен, крайна, крайно' (ГрБългария 1957: 334 и др.).

5. Произход на антропонима *Тагчи*

В Археологическия музей в София се намира златен пръстен, намерен в окръг Пазарджик. Пръстенът е представен в издадените старобългарски надписи (Попконст., Крон. 1994: 132). Той има кръгла форма във вид на печат с надпис в окръжност МЕЧОНОША ТАГЧИ – Мечоносец Тагчи. Личното име Тагчи в центъра на пръстена е изписано още веднъж във вид на сложна вертикална лигатура ТАГ(чи) – крайната сричка -чи липсва. Името ТАГЧИ има по всяка вероятност неславянски произход (вж. по-подробно Станчев и др. 1955: 13).

Думата тагчи е от прабългарски произход и може да бъде разяснена на общотюркска основа. В „Древнетюркский словарь“ заглавната дума *daγ* I 'клеймо, тавро' е засвидетелствана в „Словарь Махмуда Кашгарского (авторское название: „Дивану лугат-ит-турк – Собрание тюркских наречий (языков), 1072–1074 гг. ...“ (ДТС 1969: 158, XXVIII). Думата *daγ* произлиза от изходна форма **taγ*. Съотношението **taγ* ~ *daγ* може да се обясни чрез фонетичния преход *t > d* – характерен за отделни тюркски езици (срв. тамга > дамга, тил > дил и др.). От самата изходна форма **taγ* спрямо *daγ* е образуван глагол *tagla-* 'ставити, выжигать клеймо' (*ol atln tayladi* – он поставил клеймо своем коне) (Словарь Махмуда Кашгарского) (ДТС 1969: 527). Сравни и в османски и чагатайски: 1 даг 1. 'пятно, шрам, клеймо, тавро'; 2. 'железо для выжигания'; дагла- 'прижигать, вжигать, вжигать клеймо' (Радлов 1905: 1610). В светлината на изнесените тук данни за таг- ~ даг- В. В. Радлов неправилно посочва даг за заемка от персийски. В персийски, афгански и в други ирански езици (вкл. и памирските) има много заемки тюркизми, погрешно смятани за думи от начален ирански произход. В туркменски език освен даг 'клеймо' има и дума тагма 'клеймо', образувана от глаголен корен *таг- със суфикс -ма, който следва да има значение 'выжигать клеймо'. (РуссТуркмСл. 1956: 252; ТувРуссСл 1955). В отделни тюркски езици от Алтайска област има и друга форма: тангма 'клеймо' (нг=η) (РуссАлтСл 1964: 245; РуссХакСл 1961: 315). Очевидно това говори за общ произход на там-уа(н), таη-ма, таг-ма от вариативни глаголни корени там-, танг-, таг- 'выжигать клеймо', но този въпрос няма да бъде разглеждан тук. На тази основа може да се изведе следното съотношение: **taγ* > *daγ* 'клеймо, тавро, печать' спрямо тамуа > дамуа 'клеймо, тавро, печать'; тагла- 'ставити, выжигать клеймо' спрямо тамуала- 'клеимити, ставит метку, знак, печать'; *тагчи

спрямо *tamyaŝi* ‘хранител печата’. Освен това *tamyaŝi* е компонент от собствено име-титла (ДТС 1969: 530). В този случай личното име ТАГЧИ следва да означава ‘пазител на печата’. За думата ТАГЧИ като образувана от коренна основа *таг-* и суфикс *-чи* срв. думите от прабългарски произход в славянизирани вид КЪНИГЪЧИИ, ШАРЪЧИИ, САМЪЧИИ и др. (образувани на старобългарска основа). Липсата на крайно *-И* в ТАГЧИ може да се обясни така: а) думата е запазена в прабългарския (булгарския) си вид в същността си на титла и лично име; б) коренната дума *таг-* не е била осъзнавана със съответното значение за разлика от приведените думи (КЪНИГЪЧИИ и др.). Затова не е славянизирана и не е образувана на старобългарска почва. Личното име ТАГЧИ може да се свърже и с дума от хамийското наречие на уйгурския език: *тагчи*, *тагчы* ‘жители гор’ от *таг* ‘гора’ (Малов 1954: 181). В този случай ТАГЧИ следва да означава ‘жител на планина, планинец’. Но доколкото уйгурската дума е диалектна, с липса на съответствия в другите тюркски езици, едно такова тълкуване за старобългарската дума би било неоснователно.

Изходната дума **taŋ > daŋ* ‘клеймо, тавро, печат, знак’ може да се свърже с думата *тауан* ‘емблема, примета, знак’ (*Zeichen*) от писмен уйгурски паметник: контекстът в превод: а) „его слава распространилась. Это хороший „таган“; б) кто умер, оставив доброе имя, того имя не исчезнет. Это хороший таган“ (Радлов III 1 1905: 796). В този случай *таган* в морфологично отношение следва да отговаря на *тамуан* като субстантивирано отглаголно прилагателно.

Р. Сефтерски в статията си „Знамената на Аспаруховите българи – названия и форми“ посочва двете названия на знамена: *таг* и *хоруг/уруг*. Първото название се извежда от втората дума на разглеждания надпис: МЕЧОНОША ТАГЧИ – *тагчи* е лично име на мечоносеца (*таг-* същ. име и *-чи* наставка). Отбелязва се, че Ст. Ваклинов (според него златният пръстен от Пазарджишко е от времето на цар Симеон) смята ТАГЧИ за дума от неславянски произход. Сефтерски приема, че *таг-* от *тагчи* е друга форма на др.-тюрк. *туг* ‘знаме, бунчук’, но с разлика в гласната (а спрямо у). Посочва се още, че Н. Баскаков и Н. Шеваршидзе са доказали *таг* и *туг* като китайска заемка със значение ‘знаме’. Допуска се, че тя вероятно чрез прабългарски е преминала в другите тюркски езици. Освен това се приема, че „В българския, а по-късно и в другите славянски езици се появява названието СТЯГ = С+тяг = знаме, а СТЯГОВНИК = знаменосец“. (Сефтерски 1999). Но Фасмер дава следното обяснение: *стяг* I ‘толстая жердь употребляемая в виде рычага’, ..., укр. *стяг* ‘знамя’, др.-русск. СТД ГЪ ‘боевое знамя’ (Лавр. летоп. под 1096 г.) ... Из *стагъ*, заимств. из др.-сканд. *stong* то же... Следует отчитать от исконно слав. **stegъ*: сербохорв. *стијег* ‘знамя’, др.-серб. *стег* ‘*vexsillum*’, которое связано со *стежер*, *стожер* ... Считать форму с носовым праславянской не приходится ввиду того, что она ограничена вост. слав. языками, вопреки Ягичу, Младенову; ср. также Кипарский (Фасмер III 1971: 790). От това следва, че СТЯГ не трябва да се разчленява на С+тяг и че „*тяг*“ няма нищо общо с ТАГ- като корен на ТАГЧИ. Освен това Баскаков посочва като китайска

заемка само форма туг 'знаме', липсва форма таг със същото значение (Баскаков 1987: 73). Тази форма липсва и в известните ни етимологични, двуезикови и други речници на тюркските езици.

Въз основа на изложеното може да се допусне следното: притежателят на златния пръстен заема висока длъжност, отразена в надписа МЕЧОНОША ТАГЧИ. Тази длъжност може да се тълкува не само като „пазител на печат“, но и в по-конкретен смисъл: длъжностно лице с право да подпечатва документи при търговия, събиране на данъци, мита, в съвременен смисъл „чиновник митничар“. Сравни рус. таможня, ... производное от др.-русс. тамъга 'печать' (см. тамга). Отсюда и др.-русс. таможьник 'татарский сборщик податей' (ярлык 1267 г.), „таможенник“ (Смол. грам. 1294 ...) (Фасмер IV 1973: 18). В качеството си на ТАГЧИ това длъжностно лице има право да бъде въоръжен, т.е. да бъде „мечоносец“. Длъжността МЕЧОНОША може да се свърже с длъжността спатарий от гръц. *σπαθάριος* 'притежател на меч'. Тя всъщност е калки от гръц. *σπαθοφόρος* 'мечоносец', сравни още *σπαθάτος* 'въоръжен със сабя', *σπατιζω* 'удрям със сабя', *σπάθη*, *σπάθα* 'меч, сабя' (ГрБългР 1957: 467). В Сюлейманкьойския надпис на гръцки език със съдържание изложение на 30-годишния мирен договор между кан Омуртаг и император Лъв V са употребени три титли (надпис 41, ред 14): „... δε τροπάρχων, σπαθαρίων κε κομιτο [v βοσι] ...“ (превод: ... а за турмарсите, спатарииите и комитите: ще даде ...) (Бешевлиев 1975: 152; Златарски 1970 : 385). Споменатата тук титла спатарий се отнася за гръцката страна. Ст. Станчев отбелязва, че МЕЧОНОША отговаря на прабългарската титла ЧИГОТ и на византийската *σπαταρίος* (Станчев и др. 1955 : 13). На тази основа могат да се направят два извода за лицето от надписа: а) МЕЧОНОША ТАГЧИ е спатарий (мечоносец) с лично име ТАГЧИ (сравни по-горе ТЖГАНЪ като лично име без оглед на посочения етимологичен произход); б) МЕЧОНОША ТАГЧИ е спатарий с уточняване на длъжността (с оглед на посочения етимологичен произход). Доколкото длъжността спатарий (МЕЧОНОША) е заета от византийската администрация, по-вероятен е първият извод. Етимологичното тълкуване на ТАГЧИ (с оглед на двата извода) се доказва от самата същност на позлатения пръстен като печат. Сравни откритите златни пръстени печат и моливдивули на владетели и управители като знак за достойнство за заеманите длъжности. Първият извод се подкрепя от това.

ЛИТЕРАТУРА:

- Баскаков 1987: Н. А. Баскаков. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках. – Советская тюркология, кн. 5, Баку 1987.
- Бахши Иман 1993: Бахши Иман. Джагфар Тарихы. Свод болгарских летописей 1680 год. Том первый, Оренбург 1993.
- Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София 1992.
- Болдырев 1987: Б. В. Болдырев. Словообразование имен существительных в тунгусо-маньчжурских языках. Новосибирск 1987.

- Дечев 1933:** Д. Дечев. Мадара – Матора. Сб. в чест на Ат. Иширков. Изв. на Бълг. геогр. д-во. София 1933.
- Димитров 1987:** Д. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна 1987.
- Добродомов 1984:** И. Г. Добродомов. Тюркская топонимика в „Повести временных лет“ – сб. Тюркская ономастика, Алма Ата 1984.
- Дончева-Петкова 1980:** Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII–X век. София 1980.
- ДТС 1969:** Древнетюркский словарь. Москва–Ленинград 1969.
- Златарски 1970:** В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Том I, част I. София 1970.
- Кононов 1958:** А. Н. Кононов. Родословная туркмен. Москва–Ленинград 1958.
- Кононов 1980:** А. Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII–VIII вв.). Ленинград 1980.
- Малов 1954:** С. Е. Малов. Уйгурский язык (Хамийское наречие). Москва–Ленинград 1954.
- Малов 1959:** С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва–Ленинград 1959.
- Менгес 1979:** К. Г. Менгес. Восточные элементы в „Слово о полку Игореве“. Ленинград 1979.
- Павлов 1994:** Йор. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в Средновековна България. Исторически справочник. София 1994.
- Попконст., Конст. 1995:** К. Popkonstantinov, V. Konstantinova. Die Inschriften des Felsklosters Murfatlar. – Сб. Палеобалканистика и старобългаристика. Велико Търново 1995.
- Радлов 1905:** В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. С.-Петербург 1905; том III, часть 2.
- Рамстед 1957:** Г. И. Рамстед. Введение в алтайское языкознание. Москва 1957.
- Рашид-ад-дин 1960:** Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том II. Москва 1960.
- Севортян 1980:** Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. Баку 1979.
- Серебр., Гадж. 1979:** Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку 1979.
- Сефтерски 1999:** Р. Сефтерски. Знамената у Аспаруховите българи – названия и форми. – в. Новата култура, бр. 2 от 8. 3. 1999.
- Симеонов 1988:** Б. Симеонов. Тутракан. Произход, структура и значение. – Български език XXXVIII, 1988, кн. 4.
- Станчев и др. 1955:** Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан-П. Боев. – Надписи на чъргобиля Мостич. БАН, Археологически институт. Епиграфска поредица N I. София БАН, 1955.
- Тенишев 1988:** Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва 1988.
- Фасмер IV 1973:** М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Москва 1973.
- Щербак 1970:** А. М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград 1970.
- Popkonst., Kronst. 1994:** К. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. Die slavischen Sprachen. Band 36, 1994, Tom I, Salzburg.
- ГрБълГР 1957:** Гръцко-български речник. София 1957.
- МарРусеСл 1956:** Марийско-русский словарь. 1956.
- РусеАлтСл 1964:** Русско-алтайский словарь. Москва 1964.
- РусеМонгСл 1960:** Русско-монгольский словарь. Москва 1960.
- РусеХакСл 1961:** Русско-хакасский словарь. Москва 1961.
- ТувРусеСл 1955:** Тувинско-русский словарь. Москва 1955.